

pleksnosti, iz sviju znanstvenih i humanih vrijednosti njegova životnog djela raste danas naša spoznaja o težini gubitka, ali i o veličini i značenju opusa predanog u nasljeđe hrvatskoj znanosti i kulturi.

Eduard Hercigonja

GLASNIČKE PREINAKE

Ivo Škarić

Opis izgovora nekog jezika koji se zaustavlja na opisu glasnika (1) znatno je nedostatan i u načelu pogrešan, jer napućuje na to da je ispravnom izgovoru svojstveno čisto i uvijek isto izgovaranje glasnika. U naravi je govora, naprotiv, da se glasnici, kao da su neka mala pokretna živa stvorenja, neprestano prilagođuju jedni drugima, slogu, riječi, rečenici, prozodiji i govornoj izražajnosti te raznim govoru izvanjskim uvjetima: mimici, gesti, položaju i pokretu tijela, smetnji u ustima, buci i ostalim promjenama u govornoj komunikaciji. Ako zanemarimo to migoljenje glasnika, jezični nam oblici u pravom živom govoru mogu ostati sasvim neprozirni, a naše izgovaranje teško, tvrdo i isjeckano. Bez upozorenja o glasničkim prilagodbama, baš ako i znamo engleski jezik, možemo ostati zbunjeni kad čujemo npr. /smajs/, /bed/, ili /čræba/, jer ne prepoznamo u tome *some ice* (samais), *better* (beta) i *trapper* (træpæ). Ili u primjerice francuskom /šepa/ možemo ne prepoznati *je ne sais pas* (žnsepa), a u našem (nестandardnom) /ižde/ možemo ne prepoznati *iziđe*. Neupozoreni na glasničke prilagodbe možemo pomišljati kako Nijemci lome jezik da bi izgovorili one svoje nakupine suglasnika, a oni ih zapravo izgovaraju sasvim lako, glatko i tečno.

I dok smo se možda već i osvjedočili kako se u stranim jezicima i u našim nestandardnim govorima (osim dakako svom)"sve izgovara nečisto", teško možemo zamisliti da je takvo što dopustivo i za naš standardni izgovor, koji kao da se i izdvaja po tome što je "čist". U njemu, misli se, ako se što prilagodbom i mijenja, npr. ako se /k/ iz *čovjek* mijenja u /č/ u *čovječe*, to se čini odlučno, tu je sve "crno na bijelo", sve se piše, ništa se ne krije i ne ostavlja mutnim. Misli se da je širokom transkripcijom (koja se uglavnom podudara s pravopisnim bilježenjem) dovoljno označen i način izgovaranja, pa da je uže bilježenje sitničarenje sumljive ispravnosti (2). A da bi naš standardni izgovor vrijedilo opisivati i istančanije nego što nam omogućuje uska fonetska transkripcija, opire nam se očiglednost.

Nasuprot toj prividnoj očiglednosti značaj se živoga govora, pa i našeg standardnog, krije u prvom redu u posebnom načinu glasničkih preinaka koje je jedan jezik izabrao iz skupa univerzalne ponude. U izgovoru stranaca koji uče naš jezik odmah se čuje strani izgovorni temelj sve ako i zasebne elemente umiju ispravno izgovarati. A i mi prilazeći

¹ U ovom se članku uporablja naziv *glasnik* u značenju izgovornog segmenta (eng. sound, fr. son, nj. Laut) umjesto uobičajenog naziva *glas* da bi se posebnom riječju odvojio od *glasa* u značenju zvuka koji proizvodi grkljan (engl. voice, fr. voix, nj. Stimme). Opravdanje za riječ *glasnik* jest u već prihvaćenim *samoglasnik* i *suglasnik* kojim je *glasnik* zajednički naziv.

² Široka je transkripcija grublji zapis govora, ona obično bilježi samo foneme, pa je to zapravo fonemska ili fonološka transkripcija. Uska transkripcija ili fonetska bilježi sve glasnike, sve alofone i prozodijske glasnike. Prema konvenciji fonološki se zapis stavlja unutar obliha zagrada "()", a fonetski unutar uglatih, ovdje kosih zagrada "/ /".

standardnom govoru, unosimo u njega izgovorni temelj svog organskog idioma, ili se od toga branimo hiperkorektnošću - ukočenim izgovaranjem elemenata koji govoru ne dopuštaju da živi.

U nastavku ćemo stoga upozoriti na neke važnije prilagodbene zakone koje djeluju u našem standardnom izgovoru. Ograničit ćemo se samo na one koji djeluju unutar fonetske (izgovorene) riječi, između ostalog i zato jer su prilagodbe glasnika među riječima i na ostale uvjete slabije proučene pa izgledaju nesustavnije.

Promjene glasnika vezane za kontekst fonetske riječi po stupnju su adaptacije ili prilagodbe i asimilacije (3). Prilagodba je glasnika ona preinaka glasnika koju, bez obzira na njezinu veličinu i sustavnost, ne karakterizira ni jedno unutarnje razlikovno obilježje. Asimilacija (i disimilacija) promjena je glasnika za barem jedno njegovo razlikovno obilježje. Adaptacije dakle proizvode raznolike oblike istoga glasnika koji se opisno određuju, a asimilacije su promjene jednoga glasnika u drugi, pa se te promjene uvijek mogu i transkribirati.

Asimilacije su fonetske i fonološke. Ako govornik asimilacijsku promjenu ne doživljava kao prisilu konteksta riječi, nego kao slobodan izbor oblika riječi, promjena je fonemska, npr. ako je doživljaj /č/ u /zečevi/ isti kao u /mečevi/ ili /t/ u /otkos/ kao i u /patka/. Ako se pak promjena osjeća kao prisila, izmijenjen se glasnik doživljava kao ostvaraj ishodišnog fonema, pa je promjena samo glasnička, tj. fonetska, a ne i fonološka. Izmijenjeni se glasnik zove položajna inačica ili pozicijska varijanta, a budući da i u tom drugačijem liku predstavlja ishodišni fonem, zove se i alofon (gr. állos - drugi, phōnē - glas). Da li se u nekom konkretnom slučaju dogodila fonetska ili fonološka promjena, nije sasvim jednostavno razabrati. Za to je naime potrebno ozbiljnije lingvističko razmatranje i psihofonetsko testiranje. Lingvističkim je razmišljanjem tako utvrđeno da je npr. u (stamben) prema ishodišnom (stanben), i u (oca) prema ishodišnom (otca), nastala fonemska promjena, a da je u /jedamput/ i /znaću/ samo glasnička promjena te da su fonemski nizovi u tim riječima i dalje ishodišni, "etimologijski" - (jedanput) i (znat ću). U jezicima koji kao i hrvatski književni jezik primjenjuju u pismu fonemsko načelo, razlikovanje fonemskih od glasničkih promjena važno je i za pravopis, jer se fonemske promjene označavaju i pismom, a glasničke ne.

Za fonetski opis nekoga govora mnogo su zanimljivije glasničke prilagodbe i nefonemske asimilacije od fonemskih asimilacija. Fonemskih smo promjena naime i bez posebna upozorenja lako svjesni zbog razlikovne funkcije koju fonem ima, a u nas još i zbog pravopisne podrške, pa je onom koji zna jezik sasvim suvišna izgovorna uputa da se primjerice u (druže) izgovara /ž/, a ne /g/. Nefonemskih glasničkih asimilacija, a pogotovu adaptacija, koje se javljaju u govornoj izvedbi jezika nismo svjesni, pa na njih treba posebno upozoravati.

Iako su pravila glasničkih asimilacija razmjerno poznatija (4), ovdje ćemo ipak letimično podsjetiti na njih.

³ To je podjela na adaptacije i asimilacije prema G. J. Borden i K. S. Harris: *Speech Science Primer*, Williams - Wilkins, Baltimore/London, 1980. Ti autori koartikulaciju tretiraju kao treću vrstu preinaka, dok je ovdje uzeta kao podvrsta adaptacije.

⁴ Ovaj je autor o tome podrobnije raspravljao u članku *Glasovne promjene unutar izgovorne riječi*, Jezik, br. 5, 1969/70, te u knjizi *U potrazi za izgubljenim govorom*, Liber - ŠK, Zagreb, 1982.

Sustavne se glasničke asimilacije događaju unutar fonetske riječi, i to ponajčešće u sandhi vezama, tj. u dodiru dvije jezične riječi koje tvore jednu izgovorenu riječ. Općenitije rečeno, te se asimilacije događaju na labavim morfemskim spojevima. Izvan toga glasničke asimilacije udovoljavaju prozodijskim zahtjevima sloga i riječi.

Glasničke asimilacije proizvode četiri skupine odnosa fonema i glasnika: 1. fonem se ostvaruje kroz pravi alofon, tj. kroz glasnik koji u neasimilacijskom položaju nikad ne ostvaruje neki drugi fonem, 2. fonem se ostvaruje kroz glasnik- tipičan ostvaraj nekog drugog fonema u neasimilacijskom položaju, 3. fonem se ostvaruje kroz neglasnik (ispadanje glasnika) i 4. ostvaren glasnik nije fonem (dodavanje nefonematskih glasnika).

U hrvatskom su standardnom govoru pravi alofonski glasnici /š/, /ž/, /η/, /w/, /w̃/, /3/ i /r/.

Glasnici /š/ i /ž/ ostvaruju foneme (s), (z), (š) i (ž) ispred /ć/ i /đ/, npr. u riječima /lišće/, /grožđe/, /izćupa/ prema (iz ćupa), /ižđačkih/ prema (iz đčkih), /današću/ prema (danas ću), /našće/ prema (nas će), /mušće/ prema (muž će), /pašću/ prema (past ću) itd.

Glasnik /η/ ostvaruje fonem (n) ispred /k/ i /g/, npr. u riječima /ban̩ka/ prema (banka), /stran̩ka/ prema (stranka), /goŋg/ prema (gong), /oŋga/ prema (on ga) itd.

Glasnik /w/ predstavlja fonem (v) ispred /u/ i /o/, npr. u riječima /wuk/ prema (vuk), /woda/ prema (voda) itd.

Dvousnjeni nosni polusamoglasnik /w̃/ predstavlja fonem (m) ispred /v/, npr. u riječima /znãwvas/ prema (znam vas), /trãwvaj/ prema (tramvaj) itd.

Glasnici /3/ i /ɣ/ zvučne su inačice glasnika /c/ i /h/ i ostvaruju te foneme ispred zvučnih suglasnika u istoj izgovorenoj riječi, npr. /ota3bi/ prema (otac bi), /mula3ga/ prema (mulac ga), /stray ga/ prema (strah ga), /kruɣbi/ prema (kruh bi) itd.

Zbog djelovanja asimilacijskih zakona fonemi se, ostajući ishodišni, ostvaruju kroz glasnike - tipične realizacije drugih fonema- npr. u riječi /otpića/ prema (od pića) a također i u riječima (otpasti) prema (odpasti), /potčempresom/ prema (pod čempresom) kao i u (potčiniti) prema (podčiniti), /bespotrebe/ prema (bez potrebe) zatim i u riječima (bespravan) prema (bezpravan), /danazbi/ prema (danas bi) kao i u (glazba) prema (glasba), /ombi/ prema (on bi) te u riječima (nastamba) prema (nastanba), /beščega/ prema (bez čega), (beščastan) prema (bezčastan), /iščaše/ prema (iz čaše), (iščašiti) prema (izčašiti) itd. U svim takvim primjerima pouzdanije je da je asimilacijska promjena u sandhi vezama samo glasnička, nego da je unutar lingvističke riječi obavezno fonemska. Naime psihofonetske ankete upozoravaju na to da je često lingvistički osjećaj izvornih govornika "etimologičniji" od pravopisne norme. Tako primjerice više od polovice ispitanika osjeća u riječima *otkud*, *katkad*, *otčepiti*, *potcijeniti*, *pothraniti* i sl. fonem (d), a ne (t).

Izgovor se u standardu koleba između /ń/ i /n-j/ te između /j/ i /l-j/ kad se /n/ i /l/ nađu ispred /j/ koji je s druge strane jake morfemske granice ili je od dugog jata kojemu se ne izgovara /i/. Tako se bez primjetnog odstupanja od standarda izgovara i /ońe/ i /on-je/ prema (on je), /boļe/ i /bol-je/ prema (bol je), /końuktura/ i /kon-juktura/, /sńeg/ i /sn-jeg/, /ńem/ i /n-jem/, /ļep/ i /l-jep/ i sl.

Postoje suglasničke skupine u kojima se neki suglasnik ne može izgovoriti. U nas se izgovara samo jedan suglasnik ako se u istoj izgovorenoj riječi nađu jedan uz drugi dva jednaka suglasnika. Tako se izgovara /izagreba/ prema (iz zagreba) kao i u riječi (bezakonje) prema (bezzakonje), /odanas/ prema (od danas) kao i u (predvorje) prema (preddvorje),

/jutrosi/ prema (jutros si) kao i u (ruski) prema (ruski) itd. Takvo se ispadanje događa i pošto su se dva suglasnika asimilacijom izjednačila, npr. /kotebe/ prema (kod tebe) kao i u riječi (otjerati) prema (odtjerati), /besvjesti/ prema (bez svijesti) kao i u (besvjestan) prema (bezsvjestan), /iškole/ prema (iz škole) kao i u (išibati) prema (izšibati) itd.

Ispred poluzatvornih suglasnika ne izgovaraju se /t/ i /d/, osim ako su završeci proklitika. Tako se primjerice izgovara /saće/ prema (sad će) kao i u (suće) prema (sudče), /vidjeću/ prema (vidjet ću) kao i u (oca) prema (otca) itd, ali se izgovara /otčega/, /kotciglane/, /oddačkih/ itd. gdje /t, d/ ostaje kao i u riječima /otcjepiti/, /potčiniti/ itd.

Suglasnici /t/ i /d/ ispadaju i ako se nađu između /s/ i /z/ (koji nisu završeci proklitike ili prefiksa) te između /š/ i /ž/ s jedne strane i nekog drugog suglasnika, osim /r/ i /v/, s druge strane. Tako se primjerice izgovara /dužbi/, /plašga/, /milosmu/ itd. prema fonemskim likovima (dužd bi), (plašt ga) i (milost mu) kao što se i u riječima (gozba), (masno) i sl. (t, d) i fonemski gube. (Ali: /izdna/, /stlačiti/ i sl., a ne /izna/ i /slačiti/).

U nestandardnim govorima ima i mnoštvo drugačijih redukcija, primjerice izgovaranje /dje/ umjesto /gdje/, /tica/ umjesto /ptica/, /milos/ umjesto /milost/, /zna/ umjesto /znat(i)/, /dobla/ umjesto /dobila/ i dr. Ali budući da su izvan standarda, ovdje ih neću opisivati.

Zbog slogovnih prozodijskih razloga izgovaraju se u nekim okolnostima glasnici /j̥/ /ð/, /ʔ/ i /h/ koji ne predstavljaju nikakav fonem. Polusamoglasničko /i/ se izgovara između dva samoglasnika od kojih je jedan /i/ ili /e/, npr. u riječima /bijo/, /nejištašina/, /ijon/ prema (i on) i sl. Neutralni se samoglasnik /ð/ izgovara ispred suglasnika /r/, ako on barem s jedne strane nema u slogu sonornijeg glasnika (tj. /j/ ili kojeg samoglasnika). Pravilan je i neobilježen izgovor, primjerice /ðrt/, /pðrst/ /tðrg/ itd. premda stoji i mogućnost obilježenog izgovora sa samoglasničkim /r/. Nefonematski samoglasnik /ð/ izgovara se iza /l/ i /n/ u slogotvornom položaju, npr. /biciklð/, /vinklð/, /betlð/, /kitnðkes/ i sl. ili ispred njih: /bicikðl/, /kitnðkes/ i sl. Neutralni nefonematski samoglasnik /ð/ izgovara se uvijek kad se hoće izgovoriti kakav izdvojen suglasnik, tj. izgovara se obavezno a nehitično dvoglas: /jð/, /lð/, /pð /, /rð/, /sð/ itd.

Grkljanski zatvorni suglasnik /ʔ/ javlja se na početku sloga ako nema kojeg drugog suglasnika da ga ukine. Obično je to na početku riječi, npr. /ʔako/, /ʔonda/, /ʔana/ itd. ali može i unutar riječi ako morfemska granica postavlja slogovsku granicu odmah ispred samoglasnika, npr. /iz-ʔarmije/, /uz-ʔurnu/, /na-ʔðrt/ itd. U nas taj suglasnik nije jak koliko je primjerice u njemačkom.

Tjesnačni grkljanski suglasnik /h/ vrlo je slab u nas i javlja se samo nakon samoglasnika ispred stanke, i to ne uvijek. (Uočljiv je kad se naopačke sluša govorna snimka, pa se npr. (ima) čuje kao /hami/.

Glasničkih je prilagodba govornik još manje svjestan nego nefonemskih asimilacija. Njih je ponajčešće teško zamijetiti, a pogotovu odmjeriti, pa se zato otkrivaju i mjere uz pomoć instrumenata. Prilagodbe najčešće imaju univerzalni značaj, ali se u pojedinostima razlikuju od jezika do jezika, što je dovoljno da osjenče govor nekog jezika na poseban, čini se neuhvatljiv, a za njegov identitet presudan način.

Izgovorne su prilagodbe, kao i asimilacije, posljedica izgovorne štednje u raznim svojstvima: u količini pokreta, u koordinaciji pokreta, u napetosti izgovora i u vremenu.

Pokret se šteti tako što se istim pokretom, kad god je to moguće, opušta prethodni glasnik i priprema idući. To se događa uvijek između suglasnika i samoglasnika: suglasničko je opuštanje ili eksplozija okidanje, tj. započinjanje idućeg samoglasnika, a samoglasnik je prekid, priprema ili implोजija idućeg suglasnika.

Tjesnačni suglasnici /s/, /z/, /š/ i /ž/ ispred zubnih zatvornih /t/ i /d/ te ispred poluzatvornih (afrikata) i djelomično prekidnih (nosnih, bočnih i treptavih) suglasnika ne opuštaju se otvaranjem, nego izravno pokretom prema zatvoru za idući suglasnik, i to zato da se izbjegne zaokret pokreta kojemu bi se opirala velika sila ustrajnosti. Zbog toga su skupine pravih suglasnika /st/, /št/, /zd/, /žd/, /sc/, /šč/, a i /šć/, i /zǵ/ a i /žd/ čvrsto slivene. Jednakom se uštedom pokreta izgovaraju i skupine /sn/, /sl/, /sr/, /zn/, /zl/, i /zr/, samo što u njima suglasnici pripadaju dvjema razinama sonornosti.

Ako se nađu jedan uz drugi zatvorni suglasnik i djelomično prekidni (nosni ili bočni) suglasnik istog mjesta izgovora, pokret se šteti tako što se jednim okretom izgovaraju oba suglasnika. Pri tome se na prijelazu glasnika napetost artikulatora mijenja te uključuje ili isključuje, već prema redosljedu, dodatni nosni ili bočni prolaz. Tako se jednim pokretom izgovaraju skupine /pm/, /mp/, /bm/, /mb/, /tn/, /nt/, /dn/, /nd/, /ŋk/, /ŋg/, /tl/, /lt/, /dl/ i /ld/. Na isti se način jednim pokretom izgovaraju /t/ i /d/ i zatvorni dio sljedećih afrikata u skupinama /tc/, /tč/, /tć/, /dǵ/, i /dd/, npr. u riječima /kotcara/, /otčepiti/, /kotćupa/, /odgema/, /odđačkih/ itd.

Zbog uštede pokreta susjedni se glasnici jedan drugom približuju po mjestu izgovora. Ako je to pomicanje veličine jednog razlikovnog obilježja, onda je riječ o asimilaciji po mjestu izgovora. Labijalna je asimilacija kad /n/ ispred /p/ i /b/ postaje /m/, npr. u /zelembać/, /jedamput/ i sl, velarna je kad /n/ ispred /k/ i /g/ postaje /ŋ/, npr. u /siŋ ko/, /piŋ gvin/ i sl, a palatalna je asimilacija kad /s/, /z/ i /h/ ispred alveolarno-palatalnih /š/, /ž/, /č/, /dž/, /ć/, /đ/, /lj/ i /nj/ postaju /š/ i /ž/ (pri čemu uz /š/ i /ž/ otpadaju, a uz /ć/ i /đ/ postaju alofoni /š/ ili /ž/, npr. /beščega/ prema (bez čega), /mišlju/ prema (mislju), /trbuščić/ prema /trbuhčić/ itd. Susjedni se glasnici međutim jedan drugom približavaju po mjestu izgovora i za manje od jednog razlikovnog obilježja. Tako primjerice /t/ i /d/ uz /r/ i /l/ prelaze na njihovo alveolarno mjesto izgovora. Prilagodbe su po mjestu izgovora još izraženije između suglasnika i idućeg samoglasnika, a najveće je pomicanje mekonepčanih /k/, /g/ i /h/ kojima se mjesto izgovora gotovo potpuno povodi za samoglasničkim tako da uz prednji /i/ postaje postpalatalno.

Na temelju onoga što se događa u stvarno naravnom govoru treba pretpostaviti da motorički centri unaprijed planiraju izgovor ne jednog po jednog glasnika, nego čitave izgovorene riječi odjednom. U tom izvedbenom planu vladaju dva načela. Prvo: ako u riječi treba učiniti na dva mjesta dva jednaka pokreta, obavlja se samo jedan produženi kad god nema za to zapreke. Drugo: pokret koji treba u riječi obaviti, obavlja se odmah ako ga ništa ne sprečava. Ostvaraj se tih načela naziva suizgovor ili koartikulacija.

Prema prvom načelu u riječi /uputiti/ dva se /u/ izgovaraju jednim produženim pokretom jezika, kojemu se u sredini suizgovorno ubacuje pokret usana za /p/. Podjednako se dva /i/ izgovaraju jednim produženim pokretom leđa jezika s dodatnim umetkom pokreta vrhom jezika za izgovor /t/. Ovako se, kad god je to moguće i koliko god je to moguće, izgovaraju i dva ista ili izgovorno slična suglasnika: npr. u /viva/ iz prvog /v/ ostaju u pripremnom

položaju za trajanja /i/ da bismo što lakše proizveli drugi /v/; npr. u riječi /sustav/ prednji dio jezika od prvog do drugog /s/ ne mijenja znatnije svoj položaj.

Uvjet je takove štednje pokreta da se glasnici izgovaraju različitim organima – da su heteroorgani. Različitim organima u ovom smislu treba smatrati svaki dio koji se posebnim mišićima može zasebno pomicati, a to nisu samo usne, meko nepce, donja čeljust, ždrijelo i grkljan, nego i tri dijela jezika: vrh jezika koji pokreću donji i gornji uzdužni mišići jezika, leđa jezika koja pomiču tzv. vanjski mišić jezika i rubovi jezika koje pokreću poprečni mišići jezika.

Prema načelu: učini odmah ako je moguće, neki se pokreti obavljaju prije nego što je nadošlo vrijeme za njihov glasnik, pa se tako suizgovaraju s glasnicima koji su u toku izgovaranja, dakako ako to ne remeti njihov izgovor. Najčešće suizgovara jedan organ idućega glasnika s pokretom glasnika u toku, npr. u riječi /luk/ usne kreću u zaobljen oblik potreban za /u/ odmah od početka riječi, tj. za vrijeme izgovora /l/; u riječi /psi/ za vrijeme izgovaranja /p/ jezik zauzima položaj za /s/, pa uglavnom i za /i/. Pokret može biti preduhitren i za tri glasnika, npr. u riječi /struna/ gdje labijalizacija za /u/ kreće od početka riječi, pa se sva tri suglasnika na početku zapravo izgovaraju zaokruženo. Donja se čeljust spušta to više što je samoglasnik otvoreniji i svoj samoglasnički položaj zauzima za vrijeme izgovora prethodnog zvonkog suglasnika, pa će se npr. /l/ u /lak/ i /lik/ izgovarati različitim obujmom usne šupljine što će tom suglasniku dati i različitu zvučnu boju. Nasuprot tome, pravi suglasnici ne dopuštaju suizgovor čeljusti, jer bi njezino spuštanje izazvalo smanjenje kompresije zraka u ustima i time znatno oslabilo te glasnike. (Usporedi izgovor /sa/ i /la/; u /la/ donja se čeljust spušta odmah od početka izgovaranja, a u /sa/ tek kad je /s/ prestao, na početku /a/!)

Različiti artikulatori imaju različito vrijeme anticipacije, tzv. pozitivne koartikulacije. Najveće je izmjereno za usne (do 0,6 sek), a nešto manje za donju čeljust; veće je za stražnji nego za prednji dio jezika. Općenito, tromiji govorni organi imaju veće vrijeme anticipacije da ne bi usporavali izgovor cjeline.

Izgovorni se pokreti anticipiraju i preko granice sloga, ali ne mogu preskočiti preko vrha sloga (samoglasnik). Tako je primjerice | r | u riječi /kartu/ labijaliziran od /u/ koji nadolazi u idućem slogu, a nije u riječi /ravno/ od /v/ koji je u istom slogu, ali s druge strane samoglasnika.

Suizgovor ne nastaje samo preranim započinjanjem nekog pokreta, nego i zadržavanjem izgovornog položaja prethodnog glasnika za vrijeme idućeg; to je tzv. negativna koartikulacija. Zvučne slike govora pokazuju kako se u nas formanti samoglasnika redovno produžuju u sljedeće suglasnike.

Kao posebnu vrstu suizgovora, pozitivnog ili negativnog, treba smatrati određenu diskoordinaciju između glavnih artikulatora i mekog nepca koji uključuje nosnost te grkljana koji proizvodi glas. Meko se nepce spušta i otvara nosnu šupljinu nešto prije nego što započne oralni izgovor nosnog glasnika kojemu prethodi samoglasnik, a nosnost se isto tako neko vrijeme nastavlja i u iduću samoglasnik. Trenutak uključivanja i isključivanja nosnosti stvara opći značaj kako pojedinčeva govora tako i govora nekog jezika. (Našim učenicima primjerice poteškoću stvaraju francuski nosni samoglasnici kojima nosnost ne traje dulje od oralnosti, čak i kraće na kraju riječi).

Za izgovorni je temelj (atikulacijsku bazu) posebno važan trenutak uključivanja glasa (samoglasničkog), tzv. VOT (voice onset time) ili VUG (vrijeme uključanja glasa). U našem standardnom izgovoru uključivanje samoglasničkoga glasa nastaje odmah nakon opuštanja prethodnog zvučnog suglasnika, a s kratkim kašnjenjem nakon bezvučnog, ali to nije tako u svim jezicima, primjerice u engleskom gdje uključivanje glasa kasni (produžen VOT) (5).

I ozvučavanje ili obezvučavanje glasnika može se smatrati oblikom suizgovorne diskoordinacije grkljana koji predugo zadržava svoje stanje vibriranja/nevibriranja (negativna koartikulacija) ili koji prerano uključuje jedno od tih svojih stanja (pozitivna koartikulacija). U nas se u vezanom govoru bezvučni suglasnici u međusamoglasničkom položaju redovito većim svojim prednjim dijelom ozvučuju, zvonki se glasnici nakon bezvučnih suglasnika većinom obezvučuju, a ispred granice riječi obezvučuju se i zvučni suglasnici, i zvonki, i samoglasnici. U raznim jezicima to ozvučavanje/obezvučavanje može biti većeg ili manjeg stupnja i u drugačijim uvjetima. Obezvučavanje može npr. biti kao u engleskom ili njemačkom, veće na početku riječi nego na kraju, ozvučavanje bezvučnih u međusamoglasničkom položaju može biti od nikakvog do potpunog (usp. engleski /bedð/ prema /betð/, francuski /nazal/ prema *nasale*), a vrlo se različito ponaša zvučnost i u vezama sonanata i bezvučnih suglasnika (usporedi kajkavski /zmamom/ prema (s mamom), talijanski /zlavo/ prema *slavo*, naše standardno /konzerva/ prema *konzerva* i sl.) Sve takove prilagodbe znatno određuju posebnost različitih govora.

Hoće li se suizgovor dogoditi ili ne i koliko će biti njegovo vremensko zakoračenje ne ovisi samo o svojstvu organa koji suizgovara, nego i o povoljnosti ili nepovoljnosti takove izgovorne uštede na zvučni rezultat. Samoglasnik se lako suizgovara sa suglasnikom jer suglasnik, budući da je znatno zatvoreniji, prigušuje zvučne osobine samoglasnika koje su za trajanja suglasnika prisutne, a k tome je za čujnost i suglasnika i samoglasnika povoljno da u trenutku prijelaza samoglasnik već bude u fazi istrajavanja kako bi se što izrazitije kontrastirala ta dva zvuka. Stoji i opće pravilo: otvoreniji se glasnik pored zatvorenijeg suizgovara to više što je njihova razlika otvora veća (ako nisu homorgani). Tako se /j/ više suizgovara s /p/ (npr. u riječi /pjena/) nego što se /š/ suizgovara s /p/ (npr. u /pšenica/), a još se manje /t/ suizgovara s /p/ (npr. u /ptica/). Obratan suizgovor nije moguć, naime da se zatvoreniji glasnik suizgovara s otvorenijim, npr. da se /d/ suizgovara s /v/ (primjerice u /ovdje/). Pozitivan je suizgovor moguć i između dva tjesnačna heteroorgana suglasnika, ako je drugi otvoreniji kao što je to u skupini /sh/ (npr. u riječi /ushit/), ali obratan suizgovor nije prihvatljiv (tj. /hs/). Između dva zatvorna heteroorgana suglasnika suizgovor je moguć, ako je prvi istodobno i prednji po mjestu izgovora, npr. u skupinama /pt/, /bd/, /pk/, /bg/, /tk/, /dg/ i u nosnoj skupini /mn/, ali nije moguć u obrnutom redosljedu tj. u /tp/, /kt/, /nm/ itd.) jer u prvom slučaju, čak ako je suizgovor i potpun, može nastati čujna eksplozija zraka koji se nađe u prostoru između prednje i stražnje pregrade (primjerice u /pt/ eksplozija zraka u prostoru između usana i vrha jezika), ali u obrnutom redosljedu čujne eksplozije ne bi bilo, jer bi se ona dogodila unutar zatvorenog prostora (npr. eksplozija /t/ za

⁵ Naziv VOT i opis značaja potječe od L. Liskera i A. D. A. Abramsona u *Study of Voicing in Initial Stops: Acoustical Measurements*, Word 20, 1964. Podaci za naš standard su prema Bakranu (v. bilj. 7).

vrijeme zatvorenih usana). Zato se skupine /tp/, /kt/ itd. izgovaraju znatno razdvojenije nego skupine /pt/, /tk/ itd.

I asimilacijske promjene, kao što su velarizacija, nazalizacija, palatalizacija i labijalizacija nastaju zbog suizgovornih prilagodbi. Primjerice /j/ se pozitivno suizgovara s /lj/, /h/, /t/, /d/ itd, tako da s njima može postati i istovremen, a potom će se glasničke skupine prilagodbom po mjestu i načinu izgovora preobraziti u jedinstvene glasnike /lj/, /h̄/, /č/ i /đ/. Tome slično može suizgovorom /an/ postati /ā/, /eu/ /ö/ itd.

Iz ovog opisa suizgovornih prilagodbi vidi se da glasnički nizovi nisu samo nizovi međusobno uzglobljenih glasnika, nego i međusobno ulančanih, čak međusobno ispredenih, gdje se niti jednoga glasnika provlače daleko uzduž riječi.

Jedno je od unutarnjih svojstava glasnika njihova čvrstina izgovora ili mišićna napetost. Ta se njihova napetost međutim u izgovornom nizu podešava i prema susjednim glasnicima, i prema položaju u slogu, a i s obzirom na izražajnost govora.

Ako se nađu jedan do drugog dva glasnika različita stupnja napetosti, oni svoju napetost podešavaju tako da nastoje u prijelazu stvoriti što veću razliku napetosti kako bi postigli što izrazitiji kontrast. To je osobito izraženo na prijelazu između suglasnika i samoglasnika, ali i između pravih suglasnika i zvonkih suglasnika. Ako se pak jedan do drugog nađu dva glasnika pod jednakim stupnjem unutarnje napetosti, tj. dva prava, dva nosna ili dva prava zvonka suglasnika, oni svoje napetosti podešavaju tako što izjednačuju međusobne napetosti u trenutku prijelaza, pa se oba nađu na istoj liniji napetosti. Primjerice u riječi /ptica/ završni dio zatvora /p/ ima jednaku napetost kao početni dio zatvora /t/, u /stani/ završni dio trajanja /s/ ima jednaku napetost kao početak zatvora /t/, u /mnogo/ završni dio trajanja /m/ i početni dio /n/ imaju jednaku napetost, isto u riječi /urlik/ izjednačuju napetosti /r/ i /l/ u dodirnim dijelovima itd. Zbog tih usklađivanja napetosti izgovor se glasnika u dodirima preinačuje, ponekad i za jedno razlikovno obilježje, pa nastaju i asimilacijske promjene, među kojima je najčešća asimilacija suglasnika po zvučnosti.

Da bi glasnici izveli slog oni svoje napetosti podešavaju tako da bi izveli što izrazitije okidanje samoglasničkog balističkog pokreta i prekidanje tog pokreta. U nas je slog asimetričan: okidanje je negdje dvostruko jače nego prekidanje, pa su suglasnici i brojniji i napetiji na početku sloga nego na kraju. Taj odnos snaga početnog i završnog suglasničkog ruba sloga nije jednak u svim jezicima, stoga on i daje bitne značajke pojedinim govorima (npr. u engleskom je početak i završetak približno jednak).

Opća je međutim pojava da suglasnici na početku sloga, da bi što jače okinuli impuls, u svojoj fazi istrajavanja imaju rastuću napetost, a na kraju sloga padajuću napetost. Izgovor rastuće napetosti na početku sloga zove se eksplozivan, a padajuće napetosti na kraju sloga (uključujući i sam samoglasnik) zove se implozivan (6).

Podešavanje napetosti slogovnom obliku objašnjava razna fonetska zbivanja. Zbog tih podešavanja često od dva prava suglasnika na početku riječi otpada prvi. Oba su naime, na istoj crti rastuće napetosti, pa onda kad drugi nije dovoljno napet, prvi postaje prelabav i nestaje, zato se u nestandardu često i govori /dje/ umjesto /gdje/, /šenica/ umjesto /pšenica/,

⁶ Eksplozivan i implozivan izgovor opisao je, nazvao i označio (ekspl. "<", impl. ">") F. de Saussure u *Cours de linguistique générale*, a rastuću je napetost u eksplozivnom izgovoru i padajuću u implozivnom na kimografu izmjerio M. Grammont i opisao u knjizi *Traté de Phonétique*, Delagrave, Paris, 1950.

/tica/ umjesto /ptica/, /čela/ umjesto /pčela/ i sl. (Obrat ne postoji, tj. da bi otpadao drugi od dva suglasnika na istoj razini napetosti.) Na kraju sloga, gdje su suglasnici u padnoj napetosti, drugi je labaviji pa može otpasti, npr. u nestandardnom izgovoru /milos/, /groz/ i sl. umjesto /milost/, /grozd/. Ako se pak dva prava suglasnika nađu u sredini riječi između dva samoglasnika, kao u riječima /lopta/, /opšiti/, /isti/ i sl, ne gubi se ni jedan od njih, jer sve ako oba i pripadaju idućem slogu u fazi istrajavanja, prvi započinje dovoljno jakim prekidanjem prethodnog samoglasnika što mu osigurava čujnost i dovoljnu početnu napetost.

U nas je, a i u drugim jezicima, ono što se naziva asimilacija po zvučnosti u biti asimilacija po napetosti: dva prava suglasnika u dodiru postavljaju se na istu stepenicu napetosti (rastuće ili padne). Pri tome se slabiji pravi suglasnik prilagođuje jačem, a jači je na početku sloga, gdje je rastuća napetost, drugi po redu, na kraju sloga gdje je padajuća napetost prvi po redu. Kad granica sloga razdvaja ta dva suglasnika jači je onaj drugi, jer se nalazi na početku sloga, što je jači položaj nego kraj sloga. Asimilacija je po zvučnosti u nas uvijek regresivna samo zato što se u nas ne ostvaruje mogućnost takove prilagodbe između dva prava suglasnika na kraju sloga, kao što je to primjerice u engleskom gdje je tada asimilacija progresivna (npr. u *locked* je /lokt/ a ne /logd/, u *beds* je /bedz/ a ne /bets/ i sl).

Kao rezultat usklađivanja napetosti mogu se tumačiti i neke druge asimilacijske promjene: ispadanje /t/ i /d/ ispred afrikata, svođenje dva jednaka suglasnika na jedan, ispadanje /t/ i /d/ između dva suglasnika (kao u riječi /masni/), pa i neke disimilacijske promjene (npr. u nestandardnom govoru /tavno/ umjesto /tamno/, /pulpoja/ umjesto /putpoja/, /rejt/ umjesto /reći/ i sl) gdje prvi od dva suglasnika gubi na napetosti.

Jedna je od važnijih glasničkih prilagodbi podešavanje unutarnjih trajanja glasnika na prozodijsko trajanje sloga, riječi i rečenice. Naime svi ti elementi imaju neko svoje idealno unutarnje trajanje, ali budući da se događaju u zajedničkom stvarnom vremenu, moraju kompromisno usklađivati ta svoja trajanja. Zato će rečenica sastavljena od više riječi trajati dulje nego rečenica od manjeg broja riječi, a riječ će u rečenici koja ih ima više trajati kraće nego u rečenici s manjim brojem riječi. Podjednako, riječ s više slogova traje dulje nego s manjim brojem slogova, ali u njoj slog traje kraće, a isto tako pojedini glasnik traje dulje u slogu s manjim brojem glasnika, a čitav slog kraće. To se može oprimiriti podatkom da slog u jednosložnoj izdvojeno izgovorenoj riječi prosječno traje oko 0,5 sek, u dvosložnoj oko 0,3 sek, a u trosložnoj 0,23 sek.⁷ Potvrđuje to i podatak da se suglasnici kad su dva u skupini u međusamoglasničkom položaju krata za oko 20% u usporedbi s jednim u tom položaju (a slično je i u drugim položajima). Ako je skupina sastavljena od tri ili više suglasnika, svaki se krati još i više. No ne krata se svi suglasnici podjednako, niti podjednako u svim vezama. S porastom suglasničke skupine više se krata bezvučni nego zvučni suglasnici, a najmanje se krata zvonki suglasnici (koji su već po sebi kratki i nisu na istoj stepenici napetosti sa pravim suglasnicima). Kraćenje je općenito veće ako su druge prilagodbe (redukcije pokreta, suizgovaranje i adaptacije po napetosti) potpunije izvršene. Suglasnici se tako manje krata u neadaptabilnim skupinama, kao što su /kt/, /bd/, /hs/ i sl,

⁷ Podaci o trajanju elemenata u našem standardu su prema J. Bakran: *Model vremenske organizacije hrvatskog standardnog govora*. Zagreb, 1984. (doktorska disertacija).

nego u adaptabilnim, a to su /tk/, /db/, /sh/, /st/ i sl. Neadaptabilne se skupine najmanje krata kad pripadaju jednom slogu, više se krata, a i općenito bolje prilagođuju, kad kroz njih prolazi slogovna granica, a još se više krata kad kroz njih prolazi granica riječi nulte stanke (usporedi u izgovoru skupinu /gd/ u /gdje/, /svugdje/ i /drag djed/!). Treptavi glasnik /r/ uz neki drugi suglasnik krati se do samo jednog treptaja. Nestandardan je izgovor "mediteranskog" /r/ koji se u suglasničkim skupinama ne krati, pa se osjeća kao da se izgovara izdvojeno.

Suglasnici i njihove skupine izgovaraju se dulje ispred naglašenog samoglasnika i pred granicom riječi nego u drugim položajima.

S ubrzavanjem ili usporavanjem govornog tempa ne mijenja se podjednako trajanje svakoga glasnika i svakog njegovog dijela te u svim položajima u riječi i rečenici. Dulje se i krata mnogo više samoglasnici nego suglasnici i znatno više prozodijski dugi nego kratki samoglasnici. Pri ubrzanju govornog tempa manje se krata naglašeni slogovi i naglašene riječi u rečenici te krajnji slogovi u riječima (pa i glasnici od kojih su složeni) nego ostali dijelovi govora. Naime krajnji je slog u izgovorenoj riječi, kao i naglašen slog, za 20% duži nego ostali slogovi i to je njegovo duljenje pouzdaniji znak granice riječi nego stanka koja je, uostalom, najčešće nultog trajanja. Zbog ove opće pojave većeg kraćenja nenaglašenih nezavršnih slogova u nekim nestandardnim govorima nastaje i sinkopa tih slogova. pa se izgovara npr. /čelčana/ umjesto /čeličana/, /dopti/ umjesto /dobiti/, /kotšme/ umjesto /kotšume/ i sl.

U našim nestandardnim govorima i u drugim jezicima pod utjecajem prozodije riječi nastaju najrazličitije preinake samoglasnika: razni stupnjevi redukcije, zatvaranje i otvaranje samoglasnika, diftongizacija, prijevoji i neutralizacija opozicija. U našem su standardnom izgovoru te preinake razmjerno malene, ali ih ne treba zanemariti. One se sastoje u nešto zatvorenijem izgovoru dugih samoglasnika i otvorenijem i opuštenijem izgovoru kratkih.

Izgovorna brzina mijenja uglavnom duljenjem ili kraćenjem (sve do nultog trajanja) faze odvijanja glasnika. Sama brzina izgovornih pokreta, u fazi pripreme i fazi opuštanja, gotovo da je stalna. Pokušaj da se izgovorni pokreti ubrzaju sprečava tromost izgovornih organa. Brži je izgovor moguć samo ako se glasnici stanu izgovarati nedovršenih pokreta, ali to onda daje nerazgovjetan govor. Govor dakle od neke granične brzine postaje inkompresibilan. Izgovorni programi računaju s tom nestlačivosti vremena za izvršenje pokreta, pa vrijeme raspoređuju tako što pred većim izgovornim pokretom, koji će oduzeti i više vremena, krata fazu istrajavanja prethodnog glasnika. Zato su samoglasnici pred bezvučnim suglasnicima kraći nego pred zvučnima i kraći su pred zatvornima nego pred tjesnačnima. Zbog istog su razloga primjerice /s/ i /š/ kraći ispred /a/ nego ispred /i/, jer od tih suglasnika do /a/ stoji veći pokret, koji će oduzeti više vremena nego do /i/.

Glasnička se usklađivanja mogu doimati kao rastakanja, entropizacija govora stihijnom silom manjeg napora - granice među elementima se brišu, smanjuju se razlike među glasnicima, fonemi se izgovaraju mutno i mnogooblično ili se uopće ne izgovaraju, a različite riječi postaju homofonične. To se zapravo i događa, ali ne i bilo koliko, i bilo zašto, i bilo kako. Glasnici se rastaču, po pravilu informacijskog koštanja, za onoliko kolika im je informacijska praznina, a to znači za količinu redundancije koja ih u percepciji lako rekonstruira u čiste oblike. Pa ni za toliko, jer djeluje izgovorni konzervativizam - načelo da je lakše izgovarati po gotovim programima nego drugačije, iako je to drugo fiziološki i fizički lakše. Odustajanjem od izgovaranja glasnika u njihovim čistim

obicima jedino je i moguće govoriti svim slojevima govora odjednom i stezati glasnike, nužno uzastopne, u čvrste cjeline. Međutim glasničke preinake nisu bilo kakve, nego unapri jed programirane. Pravila su tih programa utisnuta u govornoj memoriji kao i sva druga govorna pravila i ona ne samo da dopuštaju fonemu da se ostvaruje na različite načine, nego ga i obvezuju na to. To su operatori izvedbenih transformacija koji, budući da su poznati, svaku preobrazbu mogu sigurno vratiti u izvorni oblik.

Nameće se usporedba glasničkih preinaka u riječima sa sintaksom u rečenicama. Sintaksa sređuje odnose među riječima u rečenici u vremenskoj, sintagmatskoj osi preinačujući oblike riječi prema tim odnosima. I glasnički se nizovi u sintagmatskoj osi u riječi prilagođuju jedan drugome i riječi kao cjelini. U svom organskom govoru govornik nije svjestan glasničkih nefonemskih preinaka, baš kao što nije svjestan ni sintakse. I jedno i drugo doživljava kao zadanost koju se ne može birati čim se hoće govoriti. I sintaktička usklađivanja riječi i glasnička usklađivanja duboko su i čvrsto ukorijenjena u općem, u jezičnim i govornim univerzalijama iz kojih izrastaju posebnosti, i to bitne i jasno vidljive iz drugoga govora. Po tim je posebnostima više nego po ičem drugom govor lozinka kojom se prepoznaju autohtoni govornici i po kojoj se prepoznaje autentičan govor.

Želimo li ući u neki drugi govor - strani ili svoj standardni - moramo od prve dokučiti tu lozinku i usvojiti je kako bismo tom govoru što izravnije prodrli u srž.

S a ž e t a k

Ivo Škarić. Filozofski fakultet, Zagreb
UDK 801.4:808.62 izvorni znanstveni članak, primljeni za tisak 15. siječnja 1987.
Alterations of sounds

The article treats and amply exemplifies the idea that the character of pronunciation of a language is essentially determined by special rules for alterations of sounds within a word; these rules are analogous to the syntactic ones which alterate words within a sentence.

RADI SE IPAK O NEČEM DRUGOM

Pavle Ivić

Na moj odgovor Dragutinu Ragužu (Jezik 33, str. 78-87) osvrnuo se akademik Radoslav Katičić člankom *O čem se zapravo radi* (Jezik 33. 113-118). Drago mi je što ovoga puta imam za sagovornika tako istaknutog stručnjaka, čoveka koji nesumnjivo stoji u samim vrhovima jugoslovenske lingvistike. Razgovor s oponentom takvih kvaliteta daje diskusiji ozbiljnost i težinu. Ako bi se mojim stavovima odista mogli suprotstaviti jaki argumenti, on bi ih svakako umeo naći. Sa zadovoljstvom konstatujem da ih nije našao.

Katičić je svoje izlaganje zamislio i izveo kao opravdanje žestoke reakcije Raguževe, koja je daleko prešla granice korektnosti u naučnoj polemici. Neću se upuštati u to da li je dobro ili plemenito opravdavati ljutnju kao pobudu u diskusiji, prenoseći takve emocije na